

พุทธจริยศาสตร์การเผยแผ่หลักธรรมในยุควิถีใหม่

The Buddhist Ethics Propagation in New Normal

พระครูโสภณปริยัติ (ชรินทร์ แก้วคำแสน)

Phrakru Sophonpariyat (Charin Kaewkhamsaen)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus

กฤษฎา ใจแก้วทิ

Krisada Jaikaewti

มหาวิทยาลัยพะเยา
University of Phayao.

Corresponding Author, E-mail: Sophonpariyat2565@gmail.com

บทคัดย่อ

การเผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธศาสนา ถือว่ามีความสำคัญอย่างมากต่อการดำรงไว้ซึ่งหลักการของ คุณธรรม จริยธรรม ทั้งคำสอนสิ่งที่ตั้งมามีผลอย่างมากต่อการประพฤติปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนไทย โดยหลักของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ (1) พระสงฆ์ผู้มีหน้าที่ในการอบรมสั่งสอน ควรมีกิริยาจาณะแนะนำหลักธรรม ด้วยคุณสมบัติที่ครบถ้วนบริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ และมีสติปัญญารู้แจ้งถึงวิธีแก้ไขปัญหา (2) สารหรือหลักธรรมที่ใช้ในการเผยแผ่ จะต้องมีความชัดเจนเหมาะสมแก่ยุคสมัยและตัวบุคคล (3) สื่อหรือเครื่องมืออันเป็นตัวกลางในการเผยแผ่หลักธรรมเช่นสื่อออนไลน์ จะมีความสะดวกรวดเร็วเข้าถึงแหล่งข้อมูลได้ง่าย เก็บข้อมูลหรือหลักธรรมไว้ทบทวนนำไปปฏิบัติได้ง่าย (4) ผู้รับสารหรือพุทธศาสนิกชนทุกเพศวัยที่มีความพร้อม หมายถึงว่า จะต้องมีความพร้อมในการที่จะซึมซับเอาหลักธรรมความรู้ทางพระพุทธศาสนาไปใช้ให้เกิดประโยชน์ และจะต้องเข้าใจพื้นฐานของหลักธรรมนั้น ๆ อย่างไม่มีข้อสงสัย มิฉะนั้นอาจเกิดเป็นปัญหาต่อการทำความเข้าใจ การตีความ หรือการเข้าถึงแก่นแท้ของหลักธรรมนั้น ๆ ได้

ยุควิถีใหม่ จึงไม่มีผลกระทบต่อการเผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุที่ว่า พุทธศาสนิกชนไทยส่วนใหญ่นิยมใช้เครื่องมือสื่อสารในชีวิตประจำวันเป็นปกตินิสัยในรูปแบบต่าง ๆ จึงช่วยส่งเสริมให้การเผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธศาสนาให้เป็นไปได้ง่าย

สะดวกรวดเร็ว เข้าถึงพุทธศาสนิกชนได้ทุกกลุ่ม ดังนั้น การปรับตัวของผู้เผยแผ่หลักธรรม และการประยุกต์ใช้หลักธรรม จึงมีความสำคัญต่อความรู้ความเข้าใจของพุทธศาสนิกชน

คำสำคัญ : พุทธจริยศาสตร์, การเผยแผ่หลักธรรม, ยุควิถีใหม่

Abstract

Spreading the principles of Buddhism It is very important to maintain the principles of morality, ethics, and good teachings. Which has a great effect on the behavior of Thai Buddhists the principles of Buddhism propagation are as follows: (1) Messengers or monks who are responsible for training and teaching preaching or suggesting a doctrine which the qualifications of monks must be complete with precepts, concentration, and have the wisdom to know how to solve problems (2) Messages or principles used in propagating It must be clear and appropriate for the age or person. (3) Media or tools that act as intermediaries for spreading the principle such as online media. With fast convenience Easy access to resources collect information or principles of Dharma for easy review and implementation. (4) Recipients or Buddhists of all ages who are ready. This means that one must be ready to absorb the principles and knowledge of Buddhism to benefit. And must understand the fundamentals of that principle without a doubt Otherwise, problems may arise in understanding, interpreting, or reaching the essence of that principle.

In the New Normal era, there is no impact on the propagation of Buddhist principles. Because the new part of Thai Buddhists is a habitual use of communication tools in daily life. Which communication tools in different formats Therefore, it helps to promote the propagation of Buddhism principles easily, quickly and easily and accessible to all groups of Buddhists. Therefore it is important to the knowledge and understanding of Buddhists.

Keyword : Buddhist Ethics, Propagation of principle, New Normal

บทนำ

ความสำคัญการเผยแผ่หลักธรรม เผยแผ่ แยกออกเป็นสองคำ คือคำว่า “เผย” เป็นคำกริยาหมายถึงค่อย ๆ ขยายออก ค่อย ๆ แยมออกและคำว่า “แผ่” เป็นคำกริยาหมายถึงคลี่ขยายกระจายออกไปหรือกว้างกว่าเดิม เช่นการแผ่อำนาจเขต แผ่ส่วนบุญ แผ่ส่วนเมตตา (ราชบัณฑิตสถาน, 2554 : 478) การเผยแผ่ทางพระพุทธศาสนา จึงเป็นการสื่อสารเพื่อพัฒนาบุคคลทางด้านจิตใจให้มีความเคารพในพระรัตนตรัย ทั้งสามารถน้อมนำเอาหลักธรรมในไปประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติ เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีหลักการหรือหลักคำสอนที่มุ่งเน้นให้เกิดสันติภาพและประโยชน์สุขแก่ชาวโลก

การนำหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้มาเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อให้ถึงการหลุดพ้น ยังจะเป็นการเผยแผ่ การชี้แนะแนวทางปฏิบัติ ทั้งเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยหลักธรรม และเพื่อรักษาสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาต่อไปได้อีกทางหนึ่ง (พระมหาศรีพยัคฆ์ กงพาน, 2562 : 23)

การเผยแผ่พระพุทธศาสนามีเป้าหมายโดยมุ่งนำหลักคำสอนทางศาสนาไปพัฒนาชาวโลกให้เกิดประโยชน์สุข และทำให้พระพุทธศาสนามีความสมบูรณ์ ประกอบด้วยหลักการ (1) พระศาสดาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (2) หลักคำสอนเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ (3) สาวกทุกระดับมีความรู้ ฉลาด แก่ล้าวกล้า บรรลุธรรม และ (4) พระศาสนามีความบริบูรณ์ แพร่หลาย มั่นคงดี เพื่อประกาศหลักศาสนาใหม่ที่ว่าด้วยการค้นพบความจริงแท้ของโลกและชีวิตเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นอย่างแท้จริงและนำเสนอวิธีปฏิบัติที่ทำชวนให้พิสูจน์ผลลัพธ์อย่างประจักษ์ได้ในปัจจุบันที่เรียกว่า “สามัญผล”

เนื้อเรื่อง

กระบวนการสื่อสารเพื่อการเผยแผ่หลักพุทธธรรม เป็นสิ่งที่จำเป็นและต้องมีความเข้าใจในเรื่องของทฤษฎี หลักแนวคิด หัวข้อธรรม และการสื่อสารให้ถูกต้องตามกระบวนการเพื่อให้เกิดประสิทธิผลอย่างสูงสุด โดยอาจจะยึดหลักองค์ประกอบของการสื่อสารหรือการเผยแผ่หลักธรรม ได้แก่ (1) ผู้ส่งสาร เป็นผู้เริ่มต้นส่งสารไปให้อีกบุคคลหนึ่ง หรือเป็นผู้ส่งสารผ่านช่องทางหนึ่งไปยังผู้รับสาร (2) สาร เป็นเรื่องราวที่แสดงออกโดยใช้ภาษาหรือสัญลักษณ์ใด ๆ ก็ตามที่สามารถทำให้เกิดความรู้ร่วมกันได้ (3) สื่อ เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่นำสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร มีบทบาทในการเป็นตัวกลางให้ผู้ส่งสารและผู้รับสารติดต่อกันได้ (4) ผู้รับสาร เป็นบุคคลหรือกลุ่มบุคคลผู้รับข้อมูล ความคิด ความรู้สึก ฯลฯ ที่ผู้ส่งสารส่งมา โดยสามารถกำหนดรู้และเข้าใจความหมายเนื้อหาของสาร นอกจากนี้ผู้รับสาร

ยังสามารถเปลี่ยนบทบาทเป็นผู้ส่งสารได้ในกรณีที่ได้รับสารมีปฏิกิริยาตอบสนองกลับไปสู่ผู้ส่งสาร (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2548 : 78)

ภาษาที่ใช้ในการสื่อสารแบ่งออกเป็นวัจนะภาษาและอวัจนะภาษา โดยการสื่อสารมีความสำคัญอย่างมากต่อมนุษย์ทั้งในชีวิตประจำวัน ด้านสังคม ด้านธุรกิจอุตสาหกรรม ด้านการเมืองการปกครอง ด้านการเมืองระหว่างประเทศ และหลักการสื่อสารหรือการเผยแพร่ควรมีองค์ประกอบที่จะทำให้การสื่อสารหรือการเผยแพร่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ได้แก่ (1) ผู้ส่งสาร (2) สาร (3) ช่องทางการสื่อสาร (4) ผู้รับสาร (5) ผลและปฏิกิริยาตอบสนอง (พระครูสังฆรักษ์พิทยา ญาณธโร (ปิยวารากุล), 2561 : 100 - 101)

ความสำคัญของการเผยแพร่หลักธรรมของพระพุทธศาสนา นอกจากเนื้อหาของหลักธรรมแล้ว ผู้เผยแพร่หรือผู้ส่งสาร ยังถือว่ามีสำคัญเป็นอย่างมากต่อการอธิบายเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในหลักการของสารหรือเนื้อหาหลักธรรม ตามสัปปุริสธรรม 7 ประการ เพื่อประสิทธิผลที่ดีในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

- 1) ธัมมัญญตา คือ รู้จักเหตุ นักเผยแพร่จะต้องเข้าใจหลักพุทธธรรมและหัวข้อธรรมทั้งในเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ
- 2) อัตถัญญตา คือ รู้จักผล นักเผยแพร่จะต้องเข้าใจเนื้อหาสาระของพุทธธรรมในเรื่องนั้น ๆ อย่างแตกฉาน
- 3) อัตตัญญตา คือ รู้จักตนเอง นักเผยแพร่จะต้องรู้ว่าตนคือใคร มีความพร้อมอย่างไรในการเผยแพร่หลักธรรมต่างๆ
- 4) มัตตัญญตา คือ รู้จักประมาณ นักเผยแพร่จะต้องรู้และเข้าใจในช่องทางของการเผยแพร่ ว่ามากหรือน้อยเกินไป ซึ่งควรให้พอดีทั้งรู้จักการพอประมาณ
- 5) กาลัญญตา คือ รู้จักเวลาในการเผยแพร่ นักเผยแพร่จะต้องรู้และเข้าใจว่าเวลาไหนถึงจะเหมาะในการเผยแพร่หลักธรรมให้ผู้อื่นฟัง
- 6) ปริสัญญตา คือ รู้จักชุมชนหรือรู้จักสังคม นักเผยแพร่จะต้องรู้และเข้าใจถึงวุฒิภาวะและความเหมาะสมของหลักธรรมต่อบุคคลว่าเป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ หรือเป็นคนชรา
- 7) ปุคคลปริปรัญญตา คือ รู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล นักเผยแพร่จะต้องรู้และเข้าใจถึงจริต และความแตกต่างด้านต่าง ๆ เช่น อหิยา คัย ของแต่ละบุคคลที่จะเผยแพร่หลักธรรม (นิชฐา หุ่นเกษม, 2548 : 78)

การเผยแพร่หรือการสื่อสาร จึงเป็นการนำเรื่องราวที่มีเหตุผล เนื้อหา สาระ ข้อคิดเห็น หลักธรรม ฯลฯ ที่เป็นข้อเท็จจริงหรือความรู้สึก ผ่านสื่อหรือตัวกลางเพื่อให้เนื้อหา

ข้อมูล หรือองค์ความรู้นั้น ๆ ไปถึงจุดมุ่งหมายปลายทางที่ต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพ เกิดประสิทธิผล และสามารถทำให้เกิดการกำหนดรู้ความหมายของเรื่องราวนั้นร่วมกันได้ โดยอาศัยเครื่องนำไปโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง และใช้ภาษาเพื่อการสื่อสาร ใช้สื่อความหมาย ถ่ายทอดข้อมูลข่าวสาร ความคิด อารมณ์ความรู้สึก เป็นสัญลักษณ์ที่ยอมรับทั้งเข้าใจซึ่งกันและกันได้

สภาพปัจจุบันของสังคมไทยมีความแปลกแยกหลากหลายในแนวความคิดและวิถีชีวิต อันเกิดจากการได้รับประสบการณ์การศึกษา ข้อมูลข่าวสารตามกระแสโลกทุนนิยม สังคมยุคโลกาภิวัตน์ที่เน้นการแข่งขันกันทางเศรษฐกิจ และการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารด้วยเทคโนโลยี จึงส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่ถูกปรับเปลี่ยนให้หลงไหลมัวเมา เสพบริโภควัตถุจนเกินความพอดี (พระไพศาล วิสาโล, 2546 : 383)

ดังนั้น ในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนควรนำหลักการในยุคสมัยของพระพุทธเจ้า มาปรับใช้ ประกอบด้วย

1) รูปแบบการเผยแผ่เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริหาร ด้วยการวางแผนอย่างที่พระพุทธองค์จะส่งพระอรหันต์ 60 รูป ออกไปประกาศพระศาสนา

2) รูปแบบการเผยแผ่เพื่อแก้ปัญหาด้านการพัฒนาศาสนบุคคลให้เป็นระบบและมีประสิทธิภาพเกิดประสิทธิผล เช่นการแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมพระอรหันต์ 1,250 รูป

3) รูปแบบการเผยแผ่ด้านการบูรณาการองค์ประกอบศาสนา ต้องบูรณาการทั้ง 5 ด้านคือ พระศาสนา ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถานหรือศาสนวัตถุและศาสนพิธีให้เชื่อมโยงถึงกันโดยมุ่งประโยชน์ 3 ประการ คือ จริยาที่เกิดประโยชน์ต่อชาวโลก (โลกุตล จริยา) ประโยชน์ต่อคณาญาติ (ญาติตล จริยา) ประโยชน์ต่อความเป็นพระพุทธเจ้า (พุทธตล จริยา)

4) รูปแบบการเผยแผ่ด้านความเป็นเอกภาพของกิจกรรมในการเผยแผ่ เช่น การสอนสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยมีหลักการวิธีการตามแนวมหาสติปัญญาสูตร ให้เป็นไปแนวทางเดียวกัน (พระศรีพัชโรดม (ลักษณะ กิตติญาโณ) และคณะ, 2560 : 340)

การคิดค้นวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในโลกยุคปัจจุบัน จึงน่าจะเป็นทางออกที่จำเป็นประการหนึ่งของการเผยแผ่หลักธรรมตามยุคสมัย ดังเช่นแนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในบริบทพหุวัฒนธรรมอินเดีย ในขณะที่ต้องเผชิญกับกระแสความคิดความเชื่อที่แตกต่างอันเป็นสภาพปัญหาสังคมในยุคนั้น ซึ่งนอกจาก

พระพุทธเจ้าจะมีหลักธรรมแล้ว ยังต้องคิดค้นแนวทางการเผยแผ่ศาสนาพุทธอีกด้วย (มาลี ไพรสน, 2563 : 84) เช่น หลักการสื่อสารเพื่อการพัฒนาหรือการเผยแผ่สิ่งที่ดีกว่า เป็นการแบ่งปันความรู้เพื่อบรรลุถึงข้อยุติเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ซึ่งเป็นการปฏิบัติโดยพิจารณาถึงความสนใจ ความต้องการ และขีดความสามารถของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับปัญหาต่าง ๆ โดยการใช้กระบวนการสื่อสารทางสังคมในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ที่มุ่งเน้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง การปรับเปลี่ยนความคิด ความเชื่อทัศนคติและพฤติกรรมที่นำไปสู่การพัฒนาในทุกระดับ (Servaes Jan, 2003 : 274)

พุทธจริยศาสตร์กับการเผยแผ่หลักธรรม

จริยศาสตร์ หรือจริยปรัชญา เป็นแนวทางการประพฤติที่เหมาะสม เป็นกิจวัตรที่ควรของมนุษย์ว่าอย่างไรดีอย่างไรชั่ว อย่างไรถูกหรือผิด มีอะไรเป็นมาตรฐานและทฤษฎีเกี่ยวกับความประพฤติ เป็นปัญหาเกี่ยวกับคุณประโยชน์ ความดีความชั่ว เป็นหลักการส่งเสริมให้เกิดการประพฤติตามศีลธรรม และเพื่อแสดงให้เห็นว่าอะไรเป็นคุณค่าที่ควรสร้าง ควรมีการประพฤติอย่างไร มาตรฐานจริยธรรมเป็นอย่างไร และการประพฤติสามารถให้ความหมายอะไรแก่ชีวิตมนุษย์บ้าง (บุญมี แทนแก้ว, 2539 : 1)

พุทธจริยศาสตร์ (Buddhist ethics) เป็นหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติ เพื่อให้ชีวิตมนุษย์เข้าถึงจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายสูงสุด และใช้เป็นเกณฑ์ตัดสินการกระทำหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า ถูก ผิด ดี ชั่ว ชอบธรรม ไม่ชอบธรรม ยุติธรรม ไม่ยุติธรรม ทั้งเป็นเกณฑ์ตัดสินในประเด็นปัญหาที่มีความสงสัยหรือความขัดแย้งทางสังคม เป็นแนวคิดพื้นฐานของพุทธจริยศาสตร์ จะมีพื้นฐานจากหลักจริยธรรมระบบศีลธรรมในพระพุทธศาสนา (เกียรติศักดิ์ ดวงจันทร์, 2560 : 124)

หลักคิดทางจริยธรรม เป็นการนำเอาความรู้จากหลักศีลธรรมมาอธิบาย สร้างระบบ หรือนำมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคมให้ดีขึ้น (เทพพร มังธานี, 2544 : 10) ยกตัวอย่าง ความดีงามในทัศนะของพุทธจริยศาสตร์ เช่น การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องของผู้ที่ยังบริโภคคามหรือระดับโลกียะต้องมีศีลธรรมควบคุม และจะต้องเป็นแนวทางที่เกื้อกูลสนับสนุนให้แก่จุดมุ่งหมายในชีวิตที่สูงกว่า หรืออย่างน้อยที่สุดก็ไม่ขัดขวาง ตัดหนทางที่จะไปสู่จุดมุ่งหมายแห่งความดี และเป็นเกณฑ์ตัดสินทางจริยธรรม สำหรับชีวิตและสังคม ในทางพระพุทธศาสนา คือ รูปแบบของชีวิตและสังคมที่เกื้อกูลทั้งสนับสนุนให้มนุษย์เข้าใกล้พระนิพพานมากขึ้น ก็ถือได้ว่ารูปแบบชีวิตและสังคมนั้นถูกต้องตามหลักพุทธจริยศาสตร์

พุทธจริยศาสตร์ที่เป็นคุณธรรม หมายถึง คุณสมบัติความดีงามที่อยู่ภายในจิตใจ เช่น การทำจิตให้ผ่องใส ความอดกลั้น ความเป็นผู้รู้ประมาณ และคุณธรรมในหมวดโอวาท ปาฏิโมกข์ เช่น ความเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา ไม่มีจิตพยาบาทเป็นสัมมาทิฐิ จัดเป็นคุณธรรมในหมวดกุศลกรรมบถ เช่น ทำความดีให้พร้อมไว้ก่อน ความสันโดษ จิตปราศจากชูลีคือกิเลส วิริยะความเพียร อธิษฐานความตั้งใจมั่น เมตตาความรักใคร่ พุทธจริยศาสตร์จะมีลักษณะเป็นคำสั่งสอนในหลักความจริงที่ควรรู้และแนะนำหลักความดีที่ควรประพฤตินำไปปฏิบัติ และเป็นข้อบัญญัติที่วางไว้เป็นหลักกำกับความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเสมอกัน (พระสมุห์หัตติเรก อาทิจจพโล (โลกะนัง), 2561 : 56)

พุทธจริยศาสตร์ ยังเป็นจริยธรรมหรือแนวทางและวิธีปฏิบัติเพื่อความดีงาม เป็นกรอบแสดงออกทางกายและวาจา เช่น การไม่กล่าวร้าย การไม่ทำร้าย ความสำรวม เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เว้นขาดจากการประทุษร้ายในกาม ปฏิบัติตนในหนทางที่ดีงามเช่นการให้ทาน การเสียสละ การรักษากาย วาจาให้อยู่ในหลักความประพฤติที่เป็นแบบแผนแห่งภาวะของตน และมีความประพฤติดีงามถูกต้องตามระเบียบวินัย

มนุษย์มีการพัฒนาตนอยู่ตลอดเวลา จึงสามารถพัฒนาตนได้ตามหลักการพุทธจริยศาสตร์ในแนวคิดตามหลักธรรมต่างๆ เพื่อความสุขและความสงบในสังคม เพราะพุทธจริยศาสตร์เป็นดวงประทีปที่ส่องความประพฤติ เป็นวัฒนธรรมของสังคมแบบพุทธ และเป็นเกณฑ์ตัดสินความถูกผิด สิ่งที่ไม่ควรที่แสดงออกมาจากพฤติกรรมของตน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพุทธจริยศาสตร์มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นกรอบการกระทำของมนุษย์ในสังคม (พระครูปลัดสุวัฒนพุทธคุณ จันทาโก (ประมวน พานิช) และคณะ, 2562 : 11 - 12)

ยุควิถีใหม่ (New Normal) กับการเข้าถึงพุทธธรรม

ยุควิถีใหม่ (New Normal) หมายถึง ความปกติใหม่ ฐานวิถีชีวิตใหม่ รูปแบบการดำเนินชีวิตอย่างใหม่ที่แตกต่างจากอดีต เนื่องจากมีบางสิ่งมากระทบจนแบบแผนและแนวทางปฏิบัติในสังคมคุ้นเคยอย่างเป็นปกติและเคยคาดหวังล่วงหน้าต้องเปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีใหม่ภายใต้หลักมาตรฐานใหม่ที่ไม่คุ้นเคย มีการปรับแนวคิด วิสัยทัศน์ วิธีการจัดการตลอดจนพฤติกรรมทั้งในด้านอาหาร การแต่งกาย การรักษาสุขภาพ การศึกษาเล่าเรียน การสื่อสาร การทำธุรกิจ ฯลฯ ซึ่งสิ่งใหม่ๆ เหล่านี้ได้กลายเป็นความปกติใหม่ จนในที่สุดเมื่อเวลาผ่านไปก็จะทำให้เกิดความคุ้นชินจนกลายเป็นส่วนหนึ่ง ของวิถีชีวิตปกติของผู้คนในสังคม

ยุควิถีใหม่ (New Normal) ได้เกิดขึ้นอย่างจริงจังในช่วงสถานการณ์การแพร่ระบาดของ “โควิด-19” การใช้ชีวิตประจำวันจึงจำเป็นต้องป้องกันตนเองเพื่อให้มีชีวิตรอด เป็นการปรับวิถีการดำรงชีวิตแบบใหม่เพื่อให้ปลอดภัยจากการติดเชื้อ การพยายามรักษา ฟื้นฟู ศักยภาพทางเศรษฐกิจ ธุรกิจ นำไปสู่การสรรค์สร้างสิ่งประดิษฐ์และเทคโนโลยีใหม่ ๆ เพื่อตอบสนองและแก้ไขปัญหาจากวิกฤติการณ์ที่เกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นก่อนหน้านี้ อาจะกลายเป็นเรื่องปกติหลังจากนี้ โดยเฉพาะการเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้ชีวิตด้วยเช่นกัน เพื่อรับมือกับการแพร่ระบาดของโรคอุบัติใหม่ ส่งผลกระทบต่อรูปแบบการใช้ชีวิตประจำวัน เช่น ผู้คนเริ่มไม่ออกจากบ้านโดยไม่จำเป็น ทั้งส่งผลกระทบต่อรูปแบบการทำงาน และรูปแบบ การดำเนินธุรกิจด้วยการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมดำรงชีวิตที่ผิดไปจากวิถีเดิม ๆ ยุควิถีใหม่ (New Normal) กับวิถีชีวิตของพระสงฆ์ ประกอบด้วย (1) ด้านอาหาร จากเดิมพระสงฆ์ต้อง ออกไปบิณฑบาต หรือญาติโยมมาทำบุญถวายอาหาร แต่ในปัจจุบันเนื่องจากเสี่ยงจากการ ติดเชื้อ จึงต้องมีโรงครัวไว้ในวัดเพื่อลดภาวะการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อ (2) ด้านการจัด พิธีกรรมทางศาสนาหรือกิจกรรมต่าง ๆ ในวันสำคัญ จะจัดเตรียมเครื่องวัดอุณหภูมิ มีเจล แอลกอฮอล์ไว้บริการ จัดทำบัญชีรายชื่อผู้เข้าร่วมงาน ทุกคนจะต้องสวมใส่หน้ากากอนามัย ตลอดเวลา และอยู่ห่างระหว่างกัน 1-2 เมตร และ (3) ด้านการเรียน ระบบการเรียน การสอนใหม่ เช่น ในรูปแบบออนไลน์ (Zoom Meeting) (พระครูสังฆรักษ์ศุภณัฐ ฐิริวัฑฒโน, 2564 : 192-193) และในสภาวะการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 พระสงฆ์ ยังได้ทำหน้าที่ ในการช่วยเหลือสงเคราะห์สังคม การมีส่วนร่วมในการพัฒนาด้านการศึกษา การอบรมให้ ความรู้แก่ประชาชน รวมถึงการปลูกฝัง ความรู้ทางพระพุทธศาสนา โดยอาศัยหลักธรรมทาง พระพุทธศาสนาผ่านวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของท้องถิ่น การปลูกฝังศีลธรรมเพื่อช่วย เหลือเยียวยาในยามที่ชุมชนสังคมตกอยู่ในภาวะวิกฤติจากภัยพิบัติโควิด-19 เพื่อให้สังคม เกิดความสงบสันติภายใต้สถานการณ์วิกฤติโรคระบาดที่ทำให้เราต้องปรับเปลี่ยนชีวิตแบบ วิถีใหม่ (พระครูสมุห์วรวิทย์ ภาสุโก, 2559 : 270 - 283)

อภิปรายผล

แนวทางการเผยแผ่หลักธรรมของยุควิถีใหม่ ประกอบไปด้วยมวลรวมของ หลักการ เหตุผล และผลลัพธ์ ซึ่งเรียงลำดับตามสาระของบทความ คือ การเห็นความสำคัญของหลัก พุทธธรรมในการเผยแผ่ ด้วยเหตุผลของหลักการด้านความศรัทธาที่ทำให้พุทธศาสนิกชน สามารถเรียนรู้และเข้าใจชีวิตได้อย่างถ่องแท้ “ศรัทธา เป็นหนทางนำมนุษย์ไปสู่ความเป็น อิสระ หลุดพ้น และการเปลี่ยนแปลงกิเลสต่าง ๆ ผู้ใดไร้ศรัทธาในหลักธรรมย่อมเป็นทุกข์”

(Thich Nhat Hanh, 2553 : 37) หลักธรรมจึงเป็นเครื่องชี้ความสุข เป็นหลักการของเจตนาละเว้นพื้นฐานที่สามารถทำได้จริง มีหลักการเพื่อเป็นพื้นฐานของการควบคุมตนเองในการปฏิบัติตนในสังคมให้สงบสุข

จริยศาสตร์กับความสำคัญของแบบอย่างที่ดี คือ การเป็นตัวอย่างที่ดีให้เห็นเป็นประจักษ์และสามารถทำได้จริง ทำได้ต่อเนื่อง เปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นได้ มีแบบอย่างที่ดีในการเป็นผู้นำ และหรือผู้ชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิต เป็นคุณลักษณะของพุทธจริยา ซึ่งวิธีการเผยแผ่หลักธรรมแบบยุควิถีใหม่จะใช้รูปแบบการออนไลน์ให้ทันสมัย และเพื่อลดอัตราเสี่ยงต่อการแพร่ระบาดของโรคอุบัติใหม่หรือโรคติดต่อต่าง ๆ ทั้งสามารถเรียนรู้ได้ทุกที่ทุกเวลา แต่ถึงกระนั้น พระสงฆ์ก็ควรสอดแทรกพุทธจริยาในการเผยแผ่ให้เห็นเป็นประจักษ์เพื่อสร้างทัศนคติและเป็นตัวอย่างของการทำดี ด้วยเหตุผลที่ว่า “เพราะพฤติกรรมของมนุษย์มีมิติเชิงสัญลักษณ์กำกับอยู่เสมอ ดังนั้นความรู้ทุกชนิดย่อมมีลักษณะลีลาและการใช้ภาษาส่วนบุคคล ความสัมพันธ์ของการสื่อสารจึงต้องใช้ทั้งแนวคิดและการกระทำร่วมกันเพื่อสื่อความหมาย” (บาร์ตส์ โรลิ่งด์, 2558 : 165)

จุดประสงค์สำคัญของการเผยแผ่หลักพุทธธรรมให้เข้ากับยุคสมัย คือการทำให้ผู้สนใจในหลักธรรมเข้าใจกฎหรือหลักพุทธธรรมได้โดยง่าย “เช่นแนวคิด ปุถุชน อันเป็นจุดเริ่มต้นของความดี เป็นการรับใช้ความดีที่ส่งผลให้ตนเองพัฒนาเพื่อการที่จะมีอำนาจ โดยใช้กิเลสเป็นแรงกระตุ้นแต่ไม่ลุ่มหลงมัวเมา” (พระวิสิทธิฐิตวิสิทธิโธ (วงศ์ใส), 2564 : 122) ทำให้เกิดความสอดคล้องของรูปแบบการดำเนินชีวิต มีทัศนคติที่ดี เกิดเป็นคุณธรรมในตัวปัจเจกบุคคล สังคมเกิดความสงบ และพุทธศาสนิกชนมีหลักการเพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจให้เกิด และหรือเข้าถึงความสุขได้เป็นอย่างดี

องค์ความรู้ที่ได้รับ

การเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ดีที่สุด คือ ผู้เผยแผ่ต้องเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตนให้เห็นอย่างชัดเจน เช่น การวางตัวในการเผยแผ่ การใช้กิริยาวาจาที่สุภาพอ่อนโยน มีสัมมาคารวะเหมาะสมแก่ความเลื่อมใสศรัทธาต่อผู้พบเห็น มีความรู้จริงและแตกฉานในข้อธรรมที่จะทำการสอนสั่ง ซึ่งพุทธจริยศาสตร์ที่สำคัญของผู้เผยแผ่หรือพระสงฆ์ก็คือการยึดหลักธรรมพระวินัย เพื่อการบังคับความประพฤติในเบื้องต้นของพระสงฆ์ให้พร้อมแก่การรับฟังและปฏิบัติธรรม

จริยะหรือความประพฤตินั้นจะต้องเรียกได้ว่าเป็นสิ่งดีงามเหมาะสมทั้งกาลและเทศะ ซึ่งหากผู้เผยแผ่สามารถตั้งตนหรือปฏิบัติศีล 227 ข้อได้อย่างหมั่นจด ก็ถือได้ว่าเป็น

แบบอย่างที่น่าสรรเสริญ และยังสามารถบูรณาการหลักหรือกรอบของการปฏิบัติแห่งธรรมนัยให้เข้ากับทุกยุคสมัยได้เป็นอย่างดี

พุทธจริยศาสตร์สำหรับพระสงฆ์ผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนา: เป็นหลักการปฏิบัติ คือ การปฏิบัติตนในปาฏิโมกข์ให้ครบบริบูรณ์ทั้ง 227 ข้อ ซึ่งการจะทำให้ศีลอันเป็นข้อละเว้นถึงพร้อมสมบูรณ์ได้ก็ต้องอาศัยการฝึกฝนพัฒนาตน การระลึกรู้สติรู้ตัว โดยวิชาหรือความรู้ อันเป็นบ่อเกิดของปัญญาคือสิ่งสำคัญในการกำหนดอาการรับรู้ต่าง ๆ ดังเช่น พระพุทธเจ้า ตรัสเกณฑ์ในการตัดสินธรรมวินัยมี 8 ประการ ได้แก่ (1) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อคลายกำหนดหรือวิราคะ (2) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อความพราภหรือวิสังโยค (3) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อการไม่สะสมหรืออปยะ (4) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อความมกน้อยหรืออัปปิจจตา (5) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อความสันโดษหรือสันตมูลี (6) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อความสงัดหรือปิเวก (7) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อปรารภความเพียรหรือวิริยารัมภะ และ (8) ธรรมเหล่านั้นเป็นไปเพื่อเป็นคนเลี้ยงง่ายหรือสุภรตา ซึ่งหลักเกณฑ์ที่กล่าวมาข้างต้น พระสงฆ์ผู้เผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาต้องทำความเข้าใจและนำไปปรับปรุงปฏิบัติให้เกิดเป็นประโยชน์ต่อการแสดงธรรม และให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปสามารถเข้าใจหลักธรรมในข้อนั้นๆ ได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน

หลักธรรมที่เหมาะสมแก่พุทธศาสนิกชนทั่วไปสำหรับการครองเรือน: คือเบญจศีล อันเป็นหลักการและข้อปฏิบัติสำหรับควบคุม เพื่อความปกติดีงามด้านการประพฤติทางกายและวาจา ได้แก่ (1) เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (2) เจตนางดเว้นจากการลักขโมย (3) เจตนางดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม (4) เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ (5) เจตนางดเว้นจากสุราและของมึนเมาอันเป็นที่ตั้งของความประมาท ซึ่งหลักธรรมพื้นฐานของการดำรงชีวิตของพุทธศาสนิกชนที่กล่าวมานี้ จะเป็นสิ่งยึดเตือนและคอยควบคุมให้สังคมเกิดความสุขสงบได้ในทุกกาล (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 22 ข้อ 286 - 293 : 403 - 405)

แนวทางการเผยแผ่หลักธรรมยุควิถีใหม่ (New normal) ประกอบด้วยหลักการ (1) ผู้เผยแผ่ต้องเป็นแบบอย่างที่ดีในทุกสถานการณ์ (2) มีหลักธรรมข้อสำคัญคอยชี้แนะให้พุทธศาสนิกชนมองเห็นความสุขของการอยู่ร่วมกันในสังคมทุกสถานการณ์ (3) ใช้วิธีการสื่อสารหรือการถ่ายทอดเพื่อเผยแผ่หลักธรรมด้วยวิถีแบบใหม่คือสื่อออนไลน์ (4) พุทธศาสนิกชนต้องสามารถเข้าใจกฎหรือแนวคิดของหลักธรรมข้อนั้นๆ ได้โดยง่าย เห็นภาพ ซึ่งหลักการทั้งหมดก็เปรียบเสมือนกลไกการทำงานที่คอยขับเคลื่อนสังคมแห่งพุทธะ

ให้เจริญงอกงามด้วยหลักศีลธรรม เกิดเป็นจริยธรรมความดีงาม และเกิดเป็นคุณธรรมทั้งในตนเองและเกิดเป็นประโยชน์อย่างสูงสุดต่อสังคมส่วนรวม

สัมพันธภาพของยุควิถีใหม่ (New Normal) คือ ความจริงของเหตุการณ์ที่สังคมโลกกำลังเผชิญ จะเรียกว่าเป็นยุคสมัยหรือเหตุการณ์เคลื่อนที่ของเวลาในจักรวาลก็ได้ ซึ่งการเคลื่อนที่เหล่านั้นส่งผลกระทบและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วแก่วิถีชีวิตของมนุษย์และสังคม

แนวคิดความเคลื่อนไหวทางสังคมไว้ว่า สังคมไม่ว่าจะอยู่ ณ ที่ใด เวลาใด จะต้องมีการผลิตหรือทำให้เกิดการผลิต (เกิดผลลัพธ์) ในรูปใดรูปหนึ่ง ระบบที่ว่านี้ยังจะก่อให้เกิดระบบสังคมการเมือง วัฒนธรรม ตัวแปรอื่น ๆ ทางสังคม ฯลฯ ที่สอดคล้องกันกับระบบการผลิต หรือการดำรงอยู่ของสังคมนั้นๆ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2543 : 60) ด้วยเหตุที่ว่าระบบการผลิตและการดำรงอยู่ย่อมพัฒนาทั้งเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ดังเช่นแรงกระเพื่อมจากสัมพันธภาพ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ ที่ดีขึ้น คือการสร้างพื้นฐานความสว่างทางปัญญา (The Enlightenment) หรือสัมพันธภาพทางศีลอันเป็นหน้าที่ทำให้เกิดระเบียบทางสังคม และนำไปเชื่อมโยงกับแนวคิดสัมพัทธนิยม (Relativism) ที่เกิดขึ้นทั้งในเชิงศีลธรรม ศิลปะ สังคม และการเมือง (วอลเตอร์ ไอแซคสัน, 2556 : หน้า 326 - 327)

สรุป

การสื่อสารเพื่อการพัฒนาหรือการเผยแผ่เพื่อสิ่งที่ดีกว่า เป็นการแบ่งปันความรู้เพื่อบรรลุถึงข้อยุติเกี่ยวกับปัญหาด้านการเปลี่ยนแปลง การปรับเปลี่ยนความคิด ความเชื่อทัศนคติ พฤติกรรม พุทธจริยศาสตร์ เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติ มีพื้นฐานจากหลักจริยธรรม ระบบศีลธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคมให้ดีขึ้น เพื่อความสุขและความสงบในสังคม และมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นกรอบการกระทำของมนุษย์ในสังคม

ยุควิถีใหม่ (New Normal) คือการเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้ชีวิตประจำวันจากวิถีเดิม พุทธจริยศาสตร์กับแนวทางการเผยแผ่หลักธรรมยุคร่วมสมัย คือ ผู้เผยแผ่ต้องเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตนให้เห็นอย่างชัดเจน คือ การใช้ความพยายามฝึกฝนตนเองเพื่อถึงปาฏิโมกข์ให้ครบบริบูรณ์ทั้ง 227 ข้อ

หลักธรรมที่เหมาะสมแก่พุทธศาสนิกชนทั่วไปสำหรับการครองเรือน คือ เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักขโมย งดเว้นจากการประพฤตินอกใจในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากสุราของมึนเมา อันเป็นที่ตั้งของความประมาท

สัมพันธภาพของยุควิถีใหม่ (New normal) คือ ความจริงของเหตุการณ์ที่สังคมโลกกำลังเผชิญอยู่ เป็นแรงกระเพื่อมจากสัมพันธภาพของการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ที่ดีขึ้น เป็นการสร้างพื้นฐานความสว่างทางปัญญา เพื่อมีแบบอย่างที่ดีในการเป็นผู้นำ เป็นพื้นฐานของการควบคุมตนเองในการปฏิบัติตนในสังคมให้สงบสุข มีแหล่งการเรียนรู้หลักธรรมเพื่อการดำรงชีวิต สังคมเกิดความสุขสงบ

บรรณานุกรม

Servaes, Jan. (2003). *Approaches to Development; Studies on Communication for Development*. Paris : UNESCO.

Thich Nhat Hanh (2553). **ศิลปะแห่งอำนาจ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. (จิตร ติตตเสถียร และสังฆ หมู่บ้านพลัมประเทศไทย, แปล). กรุงเทพฯ: บริษัท พรีเมียมดี พบลิชซิ่ง เกียรติศักดิ์ ดวงจันทร์. (2560). พุทธจริยศาสตร์กับสเต็มเซลล์. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*. 7 (2), 124.

เทพพร มังธานี. (2544). จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม ตามแนวพุทธจริยศาสตร์. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*. 19 (1), 10.

จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

นิชฐา หุ่นเกษม. (2548). **จับตาดู รู้ให้เท่าทันสื่อ และสังคมออนไลน์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

บาร์ตส์ โรลิ่งด์ (2558). **มายาคติ Mythologies**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเพื่อการศึกษา ประชาธิปไตยและการพัฒนา โครงการจัดพิมพ์คบไฟ 165

บุญมี แทนแก้ว. (2539). **จริยศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์.

พระไพศาล วิสาโล. (2546). **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.

พระครูปลัดสุวัฒนพุทธคุณ จันทาโก (ประมวน พานิช) และคณะ. (2562). พุทธจริยศาสตร์ เพื่อความสุขในสังคม. *วารสารบัณฑิตศึกษมหาจุฬาขอนแก่น*. 6 (2), 11-12.

พระครูสมุห์รววิทย์ ผาสุโก. (2559). “พระสงฆ์กับการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน: กรณีศึกษาชุมชนวัดสามชุกฝั่งฝั่งตะวันตก และฝั่งตะวันออก. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร.4 (ฉบับพิเศษ)*, 270 -283.

- พระครูสังฆรักษ์พิทยา ญาณธโร (ปิยวารกุล). (2561). **ศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยยุคดิจิทัล**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสังฆรักษ์ศุภณัฐ ภูริวิฑฒโน. (2564). **วิถีของพระสงฆ์ ในการปรับตัวยุค NEW NORMAL**. วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง. 10 (3), 192-193.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2548). **การเผยแผ่พระพุทธศาสนายุคปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาศรีพัญช์ กงพาน. (2562). **รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของนักเผยแผ่ที่สอดคล้องกับสังคมไทย**. ปรัชญาดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษาและการพัฒนาสังคม : มหาวิทยาลัยบูรพา.
- พระวิสิทธิ์ จิตวิสิทธิ์ (วงศ์ใส) (2564). **เปรียบเทียบแนวคิดเรื่องอภิมนุษย์ของนิทเช่กับพุทธปรัชญา**. เชียงใหม่ : บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
- พระศรีพัชโรดม (ลักษณะ กิตติญาโณ) และคณะ. (2560). **รูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในสังคมไทย**. วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์.13 (2), 340.
- พระสมุห์อดิเรก อาทิจจพล (โลกะนัง). (2561). **พุทธจริยศาสตร์ที่ประยุกต์ใช้กับมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่น**. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตร์บัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มาลี ไพรสน. (2563). **การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในบริบทพหุวัฒนธรรมอินเดีย**. วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ. 5 (5), 84.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2543). **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน.
- _____. (2554). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน.
- วอลเตอร์ ไอแซคสัน (2556). **ไอน์สไตน์ ชีวิตประวัติ และ จักรวาล (ฉบับสมบูรณ์)**. [Einstein : His Life and Universe]. (ปัญญา ชาญบุญสมบัติ และคณะ, แปล). กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เนชั่นบุ๊คส์.